
*Яна
Тарасюк*

ДОБА ПРОСВІТНИЦТВА В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ: білоруська перспектива

Доба Просвітництва являє собою час значних соціальних змін в усій Європі. Докладно відповісти на питання, чим було Просвітництво для кожної європейської країни, означає створити загальну схему його розвитку, що неможливо. Просвітництво, якщо розглядати його крізь призму соціальних трансформацій, являє собою шерех окремих проєктів щодо перевлаштування суспільного ладу. Кожна європейська нація постала зі своєю програмою перебудови. Саме ця ознака дає змогу легітимізувати такі поняття, як французьке, німецьке, англійське Просвітництво та Просвітництво решти країн, що претендують на свій варіант цієї традиції. За цих обставин питання існування білоруського Просвітництва видається дискусивним. У XVIII сторіччі Білорусь була частиною Великого князівства Литовського. Цей факт має свої наслідки: якщо історичне дослідження можна обмежувати розглядом подій, які відбувалися на території Великого князівства Литовського, то інтелектуальна історія вимушено залучає до своєї орбіти й ті процеси, що відбувалися в Польській Короні.

Дослідження інтелектуальної спадщини доби Просвітництва має доволі глибоку традицію, перші варіанти оцінки діяльності просвітників з'являються в межах самої доби. Інтелектуали Речі Посполитої шукають у своєму оточенні ознаки прогресу. Вони полемізують уже не між собою, а із «старовиною», яка стає для них перешкодою.

© Я. ТАРАСЮК, 2013
© Переклад з білоруської
В. Недашківського, 2013

Але наприкінці Просвітництва виникає й інша традиція, яка вже критично ставиться до діяльності просвітників, хоча й віддає належне тій справі, яку вони започаткували. Серед критичних аналізів ми подибуємо праці про життя та діяльність Яна Снядецького [Straszewski, 1875], Ієроніма Страйновського [Rudomina, 1839; Bartoszewicz, 1861], а також історію Віленської академії Міхала Баліньського [Baliński, 1862]. Одним із найзначніших досліджень того періоду стала праця Смоленського «Інтелектуальний переворот у Польщі XVIII сторіччя» [Smoleński, 1979]. Початок ХХ сторіччя відзначено серйозним підвищенням інтересу польських дослідників до здобутків просвітницької філософії та виникненням варшавської школи історії філософії. Білоруська традиція поставала навздогін тому, що було сформовано у польському середовищі.

Пошуки білоруськості у гетерокультурному просторі Речі Посполитої займали передусім істориків, для яких саме Велике князівство Литовське є підґрунтям, на якому виростала білоруська нація. Білоруські історики філософії також долучаються до цієї традиції. Праці, присвячені добі Просвітництва, з'являються у Білорусі порівняно пізно — від середини 1960-х років, коли польська школа історії філософії вже створила значний комплекс досліджень цього періоду. Але вона не зазнала того значного ідеологічного тиску, який відчували у 1930—1940-ві роки, коли дослідження з історії білоруської філософії взагалі припинилися. Відновлення й піднесення білоруської школи було пов'язане зі зверненням до традиційно популярної тематики: доби Відродження, по-перше, та становлення марксистської філософії у Білорусі, по-друге. Доба Просвітництва була не єдиною білою плямою в історії білоруської філософії, але саме у цьому напрямку дослідження вели найбільш повільно. І першою з'явилася не узагальнююча праця, яка створила б методологічні засади дослідження доби, а книга «Аніол Довгїрд — мислитель доби Просвітництва» (1967) Е.Дорошевича [Дорошевич, 1967], в якій автор цілком сконцентрувався на постаті Довгїрда, розглядаючи його поза контекстом попередньої місцевої традиції. Вже 1971 року Дорошевич видає книгу «Філософія доби Просвітництва у Білорусі» [Дорошевич, 1971], якою й заповнив попередню прогалину. На сьогодні ця праця залишається єдиним узагальнюючим дослідженням доби Просвітництва у Білорусі з характерними ознаками марксистської методології. Додатком до цієї праці є дослідження А.Біралло [Бирало, 1979], В. Дубровського [Дубровский, 1977], А. Цукермана [Цукерман, 1980], в яких порушено різні аспекти просвітницької філософії, що мала місце у межах Білорусі та Литви.

Історичну спільноту, яка мала назву Велике князівство Литовське, у працях білоруських істориків філософії найчастіше позначали просто як Білорусь та Литва, позначаючи цим розділення, що відбулося у ХХ сторіччі. Це була спроба виокремлення білоруської інтелектуальної культури

XVIII сторіччя у самостійний предмет дослідження. Таке розділення спрямовувало литовських дослідників на аналіз подій, що відбувалися у віленському середовищі, а білоруських — на пошук більш широкої перспективи, яка щораз включала до себе події інтелектуального життя Литви, Польщі, Росії та України.

Після тривалої перерви з'явилася нова праця — «Філософія Яна Снядецького» (2001) Ігоря Бабкова [Бабкоў, 2002]. У ній створено новий образ Просвітництва у Білорусі: це проект периферійної країни, яка змушено втягнута у цю роль. Автор з позицій історії ідей, постколоніальних досліджень, ментальної історії легітимізує білоруське Просвітництво як об'єкт аналізу: «У цьому контексті дослідження локальних відповідей на виклик Просвітництва мають аж ніяк не локальне значення. Вони дають змогу окреслити межі універсальності та нормативності просвітницьких ідей, виявити прихований євроцентризм Просвітництва і врешті-решт подати більш повну картину асинхронної модернізації, наслідком якої стала економічна, культурна та соціально-політична нерівновага сучасного світу, в якому для більшості спільнот модерність (Просвітництво) ще не закінчилася» [Бабкоў, 2002: с. 13]. У такій перспективі дослідження просвітницького проекту для Білорусі стає справою пошуку національної тождності та опору колонізаційним заходам сусідніх культур.

Просвітництво, з одного боку, ми розглядаємо як добу, яка має певні хронологічні межі, а з іншого — як філософську течію, ідеї якої розвивають та заперечують до сьогодні. Що стосується хронологічних меж, то це питання одразу виводить на поверхню й питання просвітницької проблематики. Просвітництво у Речі Посполитій виникає як відповідь на соціальний запит з боку освічених осіб країни, політичних і релігійних діячів. І початковий імпульс для розвитку дали не нові знання, які поступово проникали на територію Речі Посполитої, а саме неусталений політичний стан, в якому опинилася держава. Треба зазначити, як це робить Мар'ян Скрипек, що Просвітництво у Речі Посполитій було сформоване двома інтелектуальними течіями: *philosophia recentiorum* (філософія нових) і *philosophia veterum* (філософія стародавніх) [Skrypek, 2000: s. 97]. Перша течія була пов'язана передусім з гносеологічною та природознавчою проблематикою, мала своєю основою реформовану схоластику та її критику, друга — із соціально-політичною традицією, що йшла від часів античності і мала глибоке коріння у місцевій традиції. Якщо брати до уваги розвиток першої течії, то хронологічні межі тут будуть доволі розтягненими — приблизно їх можна визначити від 1730—1740-х десь до 1810-х років. Соціально-політичні ідеї розвивали у межах того, що польські дослідники називають «Станіславським Просвітництвом» — добою панування короля Станіслава Августа Понятовського (1764—1795). Таке визначення хронологічних меж видається слушним, оскільки після останнього

поділу Речі Посполитої соціально-політичні трактати видавати припинили. Просвітницька думка продовжила своє існування в університетських колах. Кінець XVIII — початок XIX сторіччя (період пізнього Просвітництва) найбільш продуктивні саме у розвитку філософії, вони означили як розквіт просвітницького проекту, так і його поступовий занепад.

Політичний союз, що існував між Польським королівством та Великим князівством Литовським, водночас пов'язував між собою й інтелектуальну еліту обох держав. У першу чергу, це були представники чернечих орденів. Наприкінці XVII — на початку XVIII сторіччя найбільш активними працівниками інтелектуального поля були єзуїти, які через свою систему освіти просували католицький світогляд. У цьому контексті коло питань, що поставали перед інтелектуалами зазначеного періоду, було радше релігійним та етичним, ніж соціально-політичним, а у такому випадку інтелектуальна культура того часу непогано вписувалася в межі *Respublica Christiana*. Ще від середини XVI сторіччя білоруські території існували у просторі впливу католицизму, православ'я та протестантизму, а інтелектуальна боротьба точилася передусім за домінування того чи того віросповідання у світогляді всіх верств громадськості, незважаючи на соціальну ієрархію та етнічну належність. Доба Просвітництва також ще не виокремлює особистість як представника конкретної нації та носія її традицій. Якщо у свідомості шляхтича середніх віків та доби Відродження ще виокремлюють ознаку належності до певного роду, то Просвітництво свідомо позбавляє й цього зв'язку, замість цього пропонуючи більшу спільноту — Вітчизну. Місцеві просвітники розуміли вітчизну як усю Річ Посполиту, що у випадку союзу двох держав з власними історіями, політичними та культурними традиціями робило зв'язок цих понять неоднаково вартісними для представників коронної та великолитовської шляхти.

Коли ми звертаємося до філософів допросвітницького періоду, то головною їхньою ознакою буде належність саме до певного віросповідання. Доба Просвітництва виокремлює для мислителів інші маркери, оскільки в самому інтелектуальному полі відбувається перебудова: спочатку воно виходить за межі чернечих орденів і частково протистоїть їм, а вже потім виникає й осібне коло світських мислителів.

Якщо звернутися до ситуації у тогочасній Західній Європі, то зауважимо, що цей процес почався у середині XVII сторіччя і був пов'язаний з численними особами, ідеї яких готували ґрунт для поставання загальноєвропейського Просвітництва. Відомо, що до того часу в Європі панувала система поглядів, базована на аристотелізмі. Ідеї Аристотеля, що їх схоласти інтерпретували та узгодили з церковними доктринами, почали поступово зазнавати критики, яка руйнувала всю будову середньовічного світогляду. Проникнення нових ідей на території Речі Посполитої інспірувало зміни у ставленні до науки. Але радикальних змін не відбувалося,

тільки поступове усвідомлення того, що в Європі вже активно осмислюють та критикують різні речі, а тут ще залишається простір для віри та зміцнення християнських цінностей.

У ранній період Просвітництва ми бачимо, що філософи підходять до постановки нових завдань. Особливо гостро стояло питання подолання схоластики, яка мала потужну традицію у Віленському університеті. Замість певної та визначеної системи поглядів у трактатах раннього періоду проглядає еkleктична лінія: старі ідеї вже не дістають підтримки, але й нові ще не пройшли відбору. Цю позицію виразно підкреслює Казимір Нарбут, викладач Віленського університету, який уже не відмовляє жодній новій ідеї, але закликає до уважного аналізу всього, що претендує на істину, а потім помірковано висуває ідею свободи філософії. Нарбут намагається розширити межі філософії, розуміючи її як критичне мислення, озброєне надійністю нової логіки, ідею якої запозичив у Х. Вольфа. Але замість широкого простору, який мав відкритися перед філософією у Речі Посполитій, реформатори обрали фізіократичну доктрину. Авторитет фізіократизму став настільки високим, що філософію почали розглядати як надлишкове знання, позбавлене практичної користі, і врешті-решт її було замінено в університетах курсом природного права.

Повернення філософією свого статусу відбувається вже наприкінці Просвітництва (на початку XIX сторіччя). У цей час з'являються романтики з новими філософськими ідеями, що змушує просвітників активніше захищати свої переконання. Філософія пізнього Просвітництва є своєрідним підсумком досягнень попередньої думки. У той час виникає рефлексія над власною інтелектуальною спадщиною, відбувається поворот до історії філософії та науки, точиться полеміка з приводу спадщини всього європейського Просвітництва. У творчості Яна Снядецького та Аніола Довгїрда ця установка виявилася найяскравіше. Свою позицію вони формулюють, критично осмислюючи та зіставляючи свої погляди з філософією Канта та всією ідеалістичною традицією. Під сумнів ставиться, з одного боку, абсолютна впевненість просвітників у можливості пізнання речей як вони є самі по собі, а з іншого — агностицизм. З позицій раціоналізму та емпіризму ці мислителі намагаються подолати обмеженість просвітницького підходу до розуму, вбудовуючи свої розмисли у річище європейської критичної традиції. Центральною проблемою, яка визначає зміст цього періоду, є проблема пізнаваності світу і меж можливостей розуму.

Ситуація, коли одна частина суспільства вже зрозуміла, що врятувати країну можуть тільки значні зміни у світогляді, а інша частина прагнула зберегти свою «старовину», тобто свої звичаї, привілеї, спосіб життя, не могла не призвести до певної боротьби та конфліктів на рівні соціальних і політичних ідей. Початок Просвітництва у Речі Посполитій — це той час, коли починається критика існуючого ладу. Перші кроки було зроблено на

початку XVIII сторіччя. У той час з'являються трактати, в яких здійснюють обережну, помірковану критику шляхетської демократії, роблять обґрунтування міцної королівської влади.

Однією з особливостей трансформацій, які відбулися впродовж доби Просвітництва, стало виникнення публічної сфери. З XVII сторіччя в Європі активно розвивається видавництво періодичних газет і часописів. Преса (одночасно з розвитком поштового зв'язку) стає головним засобом передачі інформації та впливу на суспільну свідомість. Також дуже важливим джерелом для розуміння політичного життя Речі Посполитої XVIII сторіччя стають політичні календарі, які прийшли на зміну астрологічним та господарчим календарям. Вони почали відігравати серйозну роль у формуванні громадської думки стосовно політичної ситуації в країні. Укладачі поміщували в них відомості про політичний устрій Речі Посполитої, про парламентську систему та діяльність сейму. Крім того, читачі отримували повідомлення і про особливості діяльності урядів інших європейських країн. Усе це формувало у громадян критичний погляд на ситуацію в державі. Водночас укладачі календарів спробували провести й ідею нових реформ, найчастіше за допомоги коротких зауважень про те, який устрій існує у нововідкритих землях, яких насправді й не існувало. «Створюючи таким чином певний образ ідеального суспільства, писали, що там короля його піддані вважають батьком, опікуном та добродієм. Що його любить народ і поважає сенат. Король, маючи владу, частково обмежену повноваженнями, встановлюваними верховним суверенітетом, приймає від нього всі завдання й охоче їх виконує. У тому суспільстві немає поділу на кріпаків та панів, бідних та багатих. Натомість панують добробут, пошана та дотримання всіх установлених прав. Також розвиваються науки, а громадяни охоче практикуються у чеснотах» [Gorczyńska, 1999: s. 97]. Такий образ створювали для того, щоб довести громадянам не тільки важливість реформ, здійснюваних владою, але й також показати роль самих громадян у цьому процесі. Найперше наголос робили на необхідності змінити спосіб мислення, звичаї, щоб насправді реалізувати те, що було ухвалено на папері.

Діяльність просвітників була безпосередньо пов'язана з політичним та соціальним життям країни. Вони мали на меті не просто висловлювання думок, але очікували найперше на результати та реакцію. Періодичні видання стали місцем дискусій. Серед авторів таких видань, як «Wiadomości Litewskie», «Kurier Litewski», були викладачі Віленської академії, тому у цих часописах часто друкували статті про нові відкриття у точних науках. Ці видання також можна розглядати як варіант письмових лекцій, які схилили читачів до певних міркувань. І в першу чергу просвітникам необхідно було простежити реакцію на нововведення в освітній сфері.

Освіта на той час була серйозним фінансовим вкладенням і потребувала ґрунтовної мотивації для вибору того чи того способу навчання.

Єзуїтська система освіти в очах реформаторів, серед яких були представники поважних магнатських родів (І. Храптович, А. Чарторийський, І. Масальський, М. Понятовський та інші), виглядала застарілою і регресивною, але вона мала потужну підтримку серед шляхти, особливо на території Великого князівства Литовського. Причиною негативного ставлення до реформаторів був характер навчальної програми, ухваленої під час діяльності Освітньої комісії, а до цього інспірованої піярами на чолі із Станіславом Конарським. Злам старого світогляду — важкий і тривалий процес, який потребував впливу на думку не лише молоді, яка повинна була отримувати освіту, але й на викладачів. Викладачі ж були переважно єзуїтами, натомість сама Освітня комісія — проект цілком світський. Її організатори створили освітню систему, яка задовольняла б не церковні, а державні потреби, була підпорядкована виключно інтересам Речі Посполитої. Вища освіта, як її розуміли просвітники, повинна була готувати осіб вищих соціальних станів до цивільної служби, її основою стала моральна наука, в якій наголос робили на вивченні природного права та етики, що мала утилітарні засади. На противагу цим устремлінням та ініціативам єзуїти прагнули зберегти свій пріоритет у шкільній справі. Наголос робили на християнських чеснотах, які завжди були для шляхти гарантом могутності країни.

Що стосується способу мислення та культури, які потребували змін, то від початку XVIII сторіччя об'єктом критики просвітників стала традиція сарматизму. Велика кількість джерел того періоду так чи так мають у собі посилання на образ «шляхтича-сармата». Для нас дуже важливим виявляється вивчення сарматської ідеології. Цій проблемі присвячено численні дослідження, в яких реконструюють образ «сармата», аналізують головні моменти сарматської ідеології. Серед найбільш авторитетних дослідників сарматизму — Е. Сташевський [Staszewski, 1997], С. Цинарський [Cynarski, 1977], Е. Мацеєвський [Maciejewski, 1994]. Варто також відзначити працю російської дослідниці цього питання М.В. Лескінен «Міфи та образи сарматизму» [Лескінен, 2002]. Хоча розквіт сарматизму припадає на «золоті часи» Речі Посполитої (XVI—XVII сторіччя), але часи Просвітництва — це період його найбільшої присутності в інтелектуальній думці. XVIII сторіччя характеризує паралельне існування двох інтелектуальних течій — консервативної та реформаторської. Консервативний блок репрезентувала саме сарматська шляхта, яка намагалася у будь-який спосіб захистити свій статус у суспільстві. Боротьбі «старої» шляхти з реформаторським рухом присвячено працю Аркадія Стасяка «Patriotyzm w myśli konfederatów barskich» [Stasiak, 2005]. Автор концентрує увагу передусім на періоді існування барської конфедерації, але питання, що їх порушували барські конфедерати, існували впродовж більш тривалого періоду, що дає змогу поширити аналіз до періоду розробки Конституції

3 травня. Важливість цієї праці полягає в тому, що автор виокремлює як предмет дослідження патріотизм і намагається проаналізувати ті сенси, які вкладали у це поняття як представники консервативної шляхти, так і апологети реформ. Серед головних понять, які виявляються пов'язаними з темою патріотизму, автор виокремлює такі: «любов до вітчизни», «єдність», «спільне благо». Саме ці поняття утворюють ядро міркувань не тільки за часів конфедерації. Більшою чи меншою мірою дискусії навколо їх існують упродовж усього Просвітництва.

На чому ґрунтувався світогляд традиційно налаштованої шляхти XVIII сторіччя? Передусім це був світогляд людей, які відчували себе елітою країни, а тому й ті ідеали, які пропонували представники сарматської шляхти, жодним чином не заторкували пересічну людину. Особливу роль тут відігравали традиційні християнські чесноти, які скеровували людину до особистої відповідальності та особливого шляху життя, морального подвигу. Іншим важливим чинником, який впливав на формування егалітарності сарматської шляхти, стала ідея родового зв'язку. Представники шляхти відчували відповідальність перед предками, ім'я зобов'язувало й до певного типу поведінки. Особливо виразно підкреслювали відповідальність за долю країни. Але ця відповідальність мала передусім емоційне коріння і виростала з усвідомлення, що свобода та велич країни здобуті славними предками. Шляхетська демократія і шляхетські вольності — це нагорода за боротьбу, тому спроби зміцнення королівської влади зустріли потужний спротив з боку шляхти.

Генерація інтелектуалів, яка сформувала просвітницьку традицію у Речі Посполитій, розглядала проблему патріотизму та стосунків між людиною і державою раціоналістично. Реформатори намагаються елімінувати релігійний та емоційний чинник, підходячи до минулого з критичних позицій. Якщо для сарматів релігія, традиція та минуле — це джерело підтримки патріотичних почуттів, то для просвітників дотримання старих традицій — це причина відсталості. При цьому просвітники також оперують поняттям «любов до вітчизни», вкладаючи у нього нові елементи. Головним стало оптимістично-прогресистське бачення майбутнього: просвітники Речі Посполитої вірять у можливість позитивних змін, бо на цей шлях вже стали західноєвропейські країни і поворот до їхнього досвіду мав прискорити відповідні процеси у своїй державі.

Якщо спробувати підсумувати все те, що відбулося в Речі Посполитій впродовж просвітницького періоду, то головним здобутком доби будуть зовсім не ті ідеї, які були спільними для всього європейського Просвітництва. Звичайно, освітні, соціальні, політичні реформи серйозно змінили обличчя Речі Посполитої, створили ґрунт для наступних змін. Але саме поразка проекту просвітників стала поштовхом до поставання нового бачення простору Речі Посполитої, в якому знайшлося місце не тільки

польській, а й іншим культурам — білоруській, литовській, українській. Наступна доба — доба романтизму — утвердила права цих народів на власну історію та самобутність.

ДЖЕРЕЛА

- Бабкоў І.М.* Філасофія Яна Снядэцкага. — Мінск-Вільня: Фрагмэнты, 2002.
- Бирало А.А.* Философская и общественная мысль в Белоруссии и Литве в конце XVI — середине XVIII вв. — Мн.: Изд-во БГУ, 1979.
- Дорошевич Э.К.* Аниол Довгирд — мыслитель эпохи Просвещения. — Мн.: Наука и техника, 1967.
- Дорошевич Э.К.* Философия эпохи Просвещения в Белоруссии. — Мн.: Наука и техника, 1971.
- Дубровский В.В.* Казимир Нарбут. — Мн.: Наука и техника, 1977.
- Лескинен М.В.* Мифы и образы сарматизма: истоки национальной идеологии Речи Посполитой. — М., 2002.
- Цукерман А.Л.* Философская мысль в Белоруссии середины XVIII в. — Мн., 1980.
- Baliński M.* Dawna Akademia Wileńska. Proba jej historii od założenia w roku 1579 do ostatecznego jej przekształcenia w roku 1803 / M.Baliński. — Petersburg: J.Ohryzko, 1862.
- Bartoszewicz J.* Hieronim Stroynowski / J.Bartoszewicz // Tygodnik Ilustrowany. — 1861. — № 95, 96.
- Cynarski S.* Sarmatyzm — ideologia i styl życia / S.Cynarski // Polska wieku XVIII. Państwo, społeczeństwo, kultura. Pod red. J.Tazbira. — Warszawa, 1977. — S.247—271.
- Filozofia i myśl społeczna w latach 1700—1830, t. 1, Okres saski 1700—1763 / wybór tekstów, biogramy, przypisy i redakcja naukowa M.Skrypek.* — Warszawa: Wydawnictwo IfiS PAN, 2000.
- Gorczyńska M.* Popularyzacja wiedzy w polskich kalendarzach okresu Oświecenia (1731—1821) / Małgozata Gorczyńska. — Lublin: Wyd-wo UMCS, 1999.
- Maciejewski J.* Dylematy wolności. Zmierzch sarmatyzmu i początek Oświecenia w Polsce. — Warszawa, 1994.
- Rudomina J.G.* Żywoć Hieronima Stroynowskiego Rektora Cesarskiego Wileńskiego Uniwersytetu i Biskupa Wileńskiego. — Wilno, 1839.
- Smoleński W.* Przewrót umysłowy w Polsce wieku XVIII. Studia historyczne. — Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1979.
- Stasiak A.M.* Patriotyzm w myśli konfederatów barskich / Arkadiusz Michał Stasiak. — Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2005.
- Staszewski J.* O apogeeach kultury sarmackiej i periodyzacji XVIII stulecia // Między Barokiem a Oświeceniem. Apogeeum sarmatyzmu. Kultura polska drugiej połowy XVIII wieku. Pod red. K.Stasiewicz. — Olsztyn, 1997. — S. 7—12.
- Straszewski M.* Jan Śniadecki, jego stanowisko w dziejach oświaty i filozofii w Polsce. — Kraków, 1875.

Яна Тарасюк — аспірантка Інституту філософії НАН Білорусі. Сфера наукових інтересів — історія білоруської філософії, інтелектуальна історія Речі Посполитої, доба Просвітництва.
